

ORTHODOX KÓSER TÖMEGIRODALOM?¹ Sajtóviták a zsidó ifjúsági irodalom orthodox és neológ értelmezései körül

A tanulmány vizsgálatának, tárgya nem a tényleges irodalmi szöveg, hanem egy másodlagos jelenség, a róla folytatott sajtóvita, a történetiség rendjének, valamint a jelent és a jövőt meghatározó értékrendeknek a megismerése. A valószínűleg megfelelő ifjúsági felekezeti irodalom kérdése nem kizárólag zsidó jelenség. Más-más időben és eltérő hangsúlyokkal a 19. század közepétől a 20. század első feléig keresztény és zsidó körökben egyaránt feltűnik. A városiasodás, a polgári életforma térnyerésének kérdéseihez tartozik, és szorosan összefonódik a 19. század erkölcséről folytatott vitáival. Fő problémája, hogyan lehet a vallási tanítások/hagyomány szellemében nevelni az ifjúságot azon modern eszközök bevonásával, amelyekre igényt tartanak, és amelyek révén más, versengő világnézetek is már megszólították őket. Az orthodox, valószínűleg megfelelő tömegirodalom a (fő)városi orthodoxia problémája. Egy olyan népességé, amely korának polgári mintáihoz igazodik, ugyanakkor gyökerei a vidéki zsidó életvitelhez vezetnek vissza, s eleven kapcsolatot tart fenn a vidék zsidóságával.

Az orthodox tömegirodalom mint kezdeményezés több jelenség együttes hatására alakul ki. Dr. Dohány József kiskunhalasi főrabbi kezdeményezése és az orthodox lapszerkesztői törekvések jól tükrözik az alább vizsgálandó társadalmi kölcsönhatásokat.

„A hazai orthodoxia belső életének és különösen az ifjúság problémájának ismerői tudják, hogy a sajtó és szépirodalomnak a vallásosságra káros hatását csak a vallási értelemben szerkesztett sajtó és vallásos tendenciájú irodalom utjain lehet ellensúlyozni. A 'Zsidó Ujság'-ban ezt igen sok esetben fejtegette szívesen, a kérdést minden oldalról megvilágítva, élénk beállítással dr. Dohány József kiskunhalasi főrabbi. Ezt az igazságot a német orthodoxia már évekkel ezelőtt belátta s az orthodox irányzatú novellisztikus irodalom uttörőjének, dr. Lehmann nyomdokain sokan haladnak. Nálunk aktuális tehát a követelmény: orthodox tendenciájú lapot és vallási irányzatú szépirodalmat a hithű zsidóság kezébe!”²

A sajtóban megjelenő magyar nyelvű irodalom célja a szerkesztő bevalása szerint az volt, hogy a magyarul olvasó felnövekvő nemzedéknek „orth. zsidó szempontból kifogástalan tárgyú olvasmányok álljanak rendelkezésére,

¹ A szerző az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) ösztöndíjas munkatársa.

² *Zsidó Ujság* 1927. szeptember 16./6. Zsidó elbeszélések tára

nehogy ezek hijján, a vallás-erkölcsi szempontból aggályos, *erotikus* irodalom termékeiből merítse szellemi táplálékát.”³ A lapszerkesztők a német neo-orthodoxia mintáinak adaptálására tettek kísérletet, az orthodox tömegirodalom viszont összeforrott az orthodox vallási reneszánsz – kelet-európai gyökerű – kérdésével, mindez pedig tágabb közép-kelet-európai társadalmi kontextusba ágyazódott. Alább ezeket tekintjük át.

Orthodox problémafelvetések és párhuzamaik

A judaizmus a megcselekedett vallásra, a hit tanításainak és parancsolatainak mindennapi életben való tükröződésére épül. A mindennapok valóságát pedig átszövik az adott kor társadalmának kérdései. A zsidó vallásgyakorlás így mindig egy konkrét életvilágba ágyazódik.

A vallási reneszánsz, a hitbuzgalom és belső missziós célokra használt sajtó, a vallásos szellemiségű irodalom problémája sem elszigetelt orthodox zsidó kérdésfelvetés. A zsidóságon kívül, a zsidó sajtóval gyakran polemizálva, a zsidó emancipációt és recepciót támadva, katolikus körökben is megújulási mozgalom indult katolikus reneszánsz néven az 1890-es évektől társadalmi problémákat, szociális és szocializációs kérdéseket helyezve előtérbe. Előzményének XIII. Leó pápa *Rerum Novarum* kezdetű 1891-es enciklikája tekinthető, amely felhívta a figyelmet az iparosodás és a kapitalizmus nyomán megjelent és várható feszültségekre. Az első világháború kezdetén ezek a problémák még hangsúlyosabbá váltak. A katolikus megújulás jegyében értelmezhető Ferenc József apostoli király 1915. január 1-i gesztusa, Magyarország, a Szent Korona és népeinek felajánlása „Jézus Krisztus Szentséges Szívének”.⁴

A zsidó hitbuzgalom a dualizmus idején jelent meg, s szintén a gyökeres társadalmi változásokra adott válaszként értelmezhető. A magyarországi orthodox zsidó hitbuzgalom előzményei a 19. század végére nyúlnak vissza, és kelet-európai hatásra jöttek létre. *'Machzike Hadosz'* hitbuzgalmi egyesületek elindítója a 19. század második felében a krakkói rabbi Schreiber Simonnal együtt a második belzi rebbe, Josua Rokeach, azaz Reb Jesijele, valamint a sinever cádik, Jecheszkel Halberstam volt. Mind a belzi, mind a szánci chászid udvar jelentős szerepet töltött be a magyarországi chászidok körében. Schreiber Simon pedig a pozsonyi orthodoxiát megalapító rabbinasztia tagja volt. A hitbuzgalom a hitközségi önszerveződéseket fogta össze, és regionális szinten intézményi keretet biztosított a helyi kezdeményezéseknek. Legjelentősebb teljesítménye a hadba vonuló első világháborús orthodox zsidó katonák kóser ételmezésének megszervezése volt. Az orthodoxia tömeges hadba vonulásával a csornai *'Machzike Hadosz'* és Paskusz Károly kezdeményezésére, a katonák orthodox kóser ételmezését biztosította.⁵ A Magyarországon működő *'Machzike Hadosz'* egyesületek az első világhá-

³ *Zsidó Ujság* 1929. júl. 5./ 12. Szerkesztői üzenetek. Füzesgyarmat.

⁴ FRAUHAMMER 2014. 138-139.

⁵ *Zsidó Ujság* 1931. szept. 25./ 7. Az orthodox vallásosság védelmében – Gestetner Antal (Ujpest); lásd még BÍRÓ 2013. 79.

borúval megszűntek. 1925-re a sajtó csupán a csornai, a miskolci és az újpesti egyesület meglétéről tudott hírt adni.⁶

A katolikus reneszánsz és a politikai katolicizmus perifériáról fővonalba kerülésével egy új politikai valóságról beszélhetünk. Az 1919-et követően kibontakozó „keresztény nemzeti irányzat” vált a zsidó hitbuzgalom újraindítási kísérleteinek szélesebb társadalmi közegévé.⁷ A 'Machzike Hadosz' újjáélesztésének és országos szervezetté alakításának igénye az 1920-as évek Magyarországnak bethleni konszolidációját követően jelent meg ismét. Az orthodox sajtóban – az állam iránti lojalitás jegyében – ugyan egyértelmű utalást nem találunk, de feltételezhető, hogy a hitbuzgalmi egyleti keretek újjáélesztése az első világháború utáni világban a vallásilag problémás vagy párhuzamos önszerveződési mintákat nyújtó egyéb egyleteknek, mint például a levante-, a cserkész- és a cionistamozgalom alternatívája is kívánt lenni. A perifériáról fővonalba kerülő keresztényszocialista, hivatásrendi alapon szerveződő, széles társadalmat átölelő ifjúsági és gazdasági jellegű egyletek, mint kortárs társadalmi intézményi formák, szintén ösztönző párhuzamként szolgálhattak a kereteiken kívül álló orthodox zsidóság vallási és társadalmi életének megszervezéséhez, önszervezéséhez.

Schlesinger Adolf budapesti kezdeményezésével ellentétben, az újjáéledő egyesület nem vált az Orthodox Központi Irodához hasonlatos fővárosi központú országos, bürokratikus hálózattá. Magyarországon és a határon túlra került közösségeknél az újjáéledő egyesületek több megyét felölelő szervezeteikként jöttek létre egymástól független kezdeményezésekként. A szervező eszméket az orthodoxiában azonban szigorúan vallási keretek között a Tórahűség és a Tóra következő generációnak történő átadása képezte. A hitbuzgalom mögé kezdeményezőként az orthodoxia közismert rabbitektélyei álltak. Sokuk egyúttal az orthodox sajtó gyakori cikkírója is volt.⁸

Orthodox sajtó és a hitbuzgalom társadalmi kérdései

A bethleni konszolidációt követően újjászerveződött hitbuzgalmi egyletrendszer számos olyan közösségi kérdést is érintett, ami az új rendszer megváltozott társadalmi környezetéből eredt. A hitbuzgalom egyaránt válaszokat keresett a gazdasági válságok, a társadalomból való kiszorulás, az antiszemitizmus, a valláselhagyás, a szekularizálódás, a munkanélküliség és a korábbi vallási szocializációs minták fenntarthatóságának kérdésére.

A fővárosi lapszerkesztők a városi orthodoxia életvilágát képezték le a lap által, erős vidéki kötődéseik révén viszont nagy odafigyeléssel fordultak a vidéki közösségek vallási élete felé is. A városban az orthodox (vagy általában a zsidó) vallásos életvitel határait túllépni készülők megszólítása és visszaszerzése olyan kérdéseket vetett fel, mint az egyén és közösség viszonya,

⁶ *Zsidó Ujság* 1925. okt. 30./ 10. Hírek – Az újpesti Machzike Hadosz egyesület., *Zsidó Ujság* 1926. maj. 1./ 10. Hírek – A Machzike Hadosz Egyesületek feltámasztása.

⁷ Vö. FRAUHAMMER 2014, KLESTENITZ 2013. 191-203.

⁸ Bővebben lásd GLÄSSER 2014a.

az orthodox önmeghatározás közösségi határai és az univerzális zsidó szolidaritás ügye, valamint a megcélzott olvasótáborról alkotott szerkesztői kép és a modern alternatívák közösségi kezelése. Az orthodoxia az életvitelébe és értékrendszerébe illeszkedő modelleket a vidéki hitközségi életből merítette. Számos rabbinikus tekintély a vidéki, falusi életet vélte az orthodox zsidó valóság számára legkedvezőbb közegnek. Ennek oka egyfelől a modern tendenciák falun kevésbé érvényesülő hatása, másfelől a nagyvárosok közösségi életének átláthatatlansága: nagyvárosi környezet a kontroll lehetősége szűnt meg. A vidéki és városi orthodoxia hitbuzgalmi aktivistáinál viszont mindvégig tapasztalható az univerzális valláserkölcsei felelősség és az intó szándék. Az orthodox tömegirodalom kérdése is ennek keretében merült fel, főként az orthodoxia határára sodródott egyének csoportjaira és a következő nemzedékekre gondolva.

„Igen fontos a *chizük hadosz* ma, midőn sajnos igen sokan – elveszítve lelki egyensúlyukat – abba a tévhitbe esnek, hogy a vallás törvényei mellőzésével könnyebben tudják magukat felszínen tartani és a végén oly útra térnek, ahonnan azután ritka eset a visszatérés. (...) A *Machziké Hadosz* van hivatva apák és fiuk, öregek és fiatalok között orthodox értelemben vett összhangot létesíteni.”⁹

Az orthodox problémafelvetések, amelyek a családok és az ifjúság vallásosságát a városi élet olyan tömegjelenségeitől törekedtek megóvni, mint az operaelőadások, a mozi és a vallással ütköző új ideológiák, egy szélesebb társadalmi diskurzusba illeszkedtek, amelynek toposzai más felekezetek vallási megújulási törekvéseiben is feltűntek. Az 1920-as években katolikus körökben terjedő szívgárda mozgalom a „rossz könyv és rossz mozarabok elleni” küzdelmet hangoztatta, amikor a sajtó hasábjain és önálló kiadványokban tanmesék formájában a vallási tanítások mindennapokban történőn megvalósításához próbált előképeket nyújtani.¹⁰

A nagy társadalmi diskurzus a háború utáni megújulást, a társadalom vallásos alapokra helyezését hangsúlyozta, a korábbi korszakra „bukott liberalizmusként” tekintve. A korszak toposzaként értékelhető liberalizmus-ellenesség az orthodox közbeszédben is megjelent, bár az számos tekintetben eltért Szekfű Gyula és Hóman Bálint irányzata által képviselt „erkölcsös nemzeti” új világ gondolatától.

A háború utáni helyzetet Óbudai Freudiger Ábrahám, a budapesti autonóm *orthodox izraelita* hitközség elnöke 1927-ben a zürichi *Jüdische Presszentrale* tudósítójának a következőképpen értelmezte:

„Magyarországon a háboru és az utána következő események nyomán a zsidóságon belül ujjászületési mozgalom észlelhető. [...] Ami az orthodoxiát illeti, minden háboru után a lélek misztikum felé hajlik és azért a konzervatív zsidóságon belül az egyre erősödő chaszidikus

⁹ *Zsidó Ujság* 1934. ápr. 20./ 6. A „Machziké Hadosz” ügyében.

¹⁰ FRAUHAMMER 2014.142., vö. GLÄSSER 2012.

vonás tapasztalható. Hogy a vallási kedély mellett a vallási szellem is bensőséggé legyen, a konzervatív zsidóság vezeterei a főnyomatékot a Talmudtóra iskolák és a jesivák erősítésére helyezik.”¹¹

Az eszközként használt sajtó

A budapesti orthodox zsidó sajtót a szerkesztőség és az Orthodox Központi Iroda, a két világháború között magyar nyelven a hitbuzgalom fórumává kívánta tenni. A sajtóra itt Sara Abrevaya Stein nyomán a modernitás új fórumaként tekinthetünk, ami maga is modern jelenség, modern problémák meg tárgyalásához nyújt keretet, és az átalakulást szolgálja. Abrevaya Stein megálapításait a jiddis és ladino cionista sajtóra vonatkozóan tette.¹² Ez ugyanakkor általánosabb kijelentésként is elmondható, ahogyan arra Laura Stark kutatásai rámutattak a gazdasági sajtó és a vidéki finn nők esetében.¹³ A magyar nyelvű orthodox sajtó nagyjából egy időben indult el a Monarchia más nemzeti nyelvű zsidó felekezeti, irányzati sajtóval.¹⁴ A nemzeti nyelvre váltás mellett másik fontos jelenség a kései konfesszionalizálódás által életre hívott intézményi struktúra, aminek véleménynyilvánítási csatornájává és érdekvédelmi eszközévé ezek a fővárosi réteglapok váltak. A sajtó szerkesztői elitje részleges átfedésben volt az Orthodox Iroda vezetőségével, akik elvben a rabbinikus autoritások szellemében jártak el. Ez a szerkesztői elit azonban egy polgárosult, hivatalosan pozsonyi orthodox, nem hivatalosan német neo-orthodoxiához közelítő középosztálybeli zsidóság része volt.¹⁵ Az elemzés tárgyát a Zsidó Újság, majd annak folytatása, az Orthodox Zsidó Újság képezi. Szerkesztője Groszberg Lipót volt, majd fia, Groszberg Jenő vitte tovább a lapot. A mindenkori szerkesztő a vidéki orthodoxiával eleven kapcsolatot tartott fenn vallási szocializációja és családi kapcsolatainak okán.

Azonos eszközök eltérő célok

A vallási megújódást kutatva Frauhammer Krisztina rámutat, hogy a katolikus sajtó gyermekrovatai, a vallásos szellemiségben kiadott ifjúsági regények, elbeszélések, színdarabok és ünnepség-forgatókönyvek megjelentetése tulajdonképpen a vallásos neveléssel és közösségi értékrenddel versengő egyéb ideológiák eszközeinek vallási célok szolgálatába állítása volt. A jezsuita Szívgyárda esetében mindez a „szocialista gyermekegyletek” ellenében bontakozott ki, annak a törekvésnek a jegyében, hogy „teljesen hasonló eszközökkel” ellensúlyozzák azok térnyerését.¹⁶ Mind az ifjúság vallási értelem-

¹¹ *Zsidó Újság* 1927. jan. 7./ 6. Az orthodoxia Magyarországon – Óbudai Freudiger Ábrahám nyilatkozata.

¹² ABREVAYA STEIN 2004. 5, 7–9, 16, 213.

¹³ SARK 2011.

¹⁴ KIEVAL 2000. 30–34. LIPTÁK 2002. 34–36.

¹⁵ GLÄSSER 2014c. 284.

¹⁶ FRAUHAMMER 2014. 143.

ben történő „megmentése” a jövő számára, mind pedig a vallásos családi élet megerősítése olyan általánosabb gondolat volt az adott korszakban, ami a keresztény és a zsidó hitbuzgalom diskurzusaiban is meghatározó volt.¹⁷ A keresztény felekezetek tendenciáira az orthodox sajtó is felfigyelt.

„Vasárnapon két nagyszabású gyülekezet volt: Miskolcon a *katholikusok* tartottak nagy seregszemlét, Budapesten pedig a *reformátusok* nagygyűlése volt. Mindkét gyülekezetből tanulnunk kell s a tanulságokat értékesítenünk. A református ülésen [...] kiemelték, hogy az egyik vallás hive nem küzdhet a másik vallás hive ellen, hanem közösen küzdeni kell az i-tentagadás, az atheizmus ellen. A református nagygyűlésen az egyik előadó a református sajtó ügyét tárgyalta és református napilapot követelt. A miskolci katolikus ünnepségen az egyik szónok arról beszélt, hogy az egyházban a rend, a fegyelem és a hit erős és megingathatatlan. >>A jognak párosulni kell a felebaráti megértéssel<< – mondtan az egri érsek – >>e téren mindenkivel szívesen közreműködünk, de a mi sajátos katolikus gondolataink[ban] semmiféle megalkuvást nem tűrünk<<. (Azt hisszük, hogy ezt minden orthodox zsidó is aláírja s nagyon jó volna, ha a zsidóság összes tényezői ezen az alapon állanának). [...] A két nagygyűlés előadásának nagy erkölcsi komolysága példaképpen álljon előttünk, hogy a zsidóság ügyeinek tárgyalásánál tiszta, teatrális pózoktól mentes meggyőződés és felelősségérzet vezesse az irányítókat.”¹⁸

Az orthodox hitbuzgalom tendenciái azonban nem csak a keresztény párhuzamokkal mutattak hasonlóságot. A neológ és cionista zsidóság körében terjedő gettónosztalgia és új zsidó tudományosság szintén szolgáltatott hasonló, de más célzattal felhasznált új jelenségeket. A 19. század folyamán a kiépülő ipar és a megnyíló értelmiségi pályák által városba vonzott fiatal zsidók Európa szerte a vidéki közösségekből kerültek ki. A vidéki vallási élet populáris zsidó szokásaihoz ugyan ambivalens módon viszonyultak: egy-szerre vallották a hátrahagyott világok eltűnésének szükségszerűségét és a vidéki zsidó családi élet erkölcsi többlettel rendelkező üzenetét, idővel feltűnt a hátrahagyott világ irodalmi nosztalgiává finomítása.¹⁹ A modern polgári világ műveltségességét és értékrendjét képviselő neológ izraelita kultúrmisszió chászid zsidósággal szembeni ellenérzései mellett a századforduló szekularizációs tendenciáit felismerve a vallási szocializációban példázatként használt chászid történetek és gettónosztalgia nyújtott pozitív viszonyulási lehetőséget a kelet-európai zsidók (Ostjuden) Magyarországon is megjelelő világához. A közös szenvedés gondolata és a magyar nemzetivé stilizált chászid zsidó folklór jegyében pedig a két világháború közötti új társadalmi valóság értelmezése során kapott szerepet a vidéki zsidóság és a chászidiz-

¹⁷ Vö. FRAUHAMMER 2014. 143-144., GLÄSSER 2012.

¹⁸ *Zsidó Ujság* 1928. jún. 8. 5. Nem-zsidó gyülekezetek zsidó tanulsága.

¹⁹ Lásd GLÄSSER. 2013.

mus világának tömegirodalmi feldolgozása.²⁰ Ezekre az orthodox zsidó hitbuzgalom is reagált. A fővárosi neológiában megtévesztő lehet – az orthodox lap véleménye szerint – „az a sok Sulchan Aruch, konzervativizmus, chosid legenda, saleszüdesz, amely a neológ tartalomnak és demokrata politikának névlegesen rituális pecsétje mellett kóser zöldség-garnirung gyanánt lett felszolgálva.”²¹ A 19. század végén a Nyugat-Európából érkező gettónosztalgia, amely kulturális tőkévé alakította a hátrahagyott vidéki hitközségi élet világát, a buberi zsidó reneszánszsal összefonódva új értelmezési lehetőségét nyújtotta a kelet-európai és galíciai chászid világnak. A neológ és kulturcionista írók kiadványainak egy részét ugyan számon tartotta, és hír- vagy fizetett hirdetés rovatában hozta az orthodox sajtó, szellemiségükben azok mégis eltértek attól a közegtől, amelyről szóltak. A cionista mozgalom chászid-értelmezésében hasonló eltérés és mozgalmi átértelmezés volt tapasztalható. Ezek sajtóvitái alább jól megvilágítják az ifjúságnak nyújtandó vallásilag elfogadható tömegirodalomról alkotott orthodox elképzeléseket.

Hirdetések és versengő értelmezések

Az orthodox zsidó sajtó a hitbuzgalom törekvéseit hirdetve és a városi orthodoxia neo-orthodox adaptációihoz igazodva különböző rovatokat tartott

Purimi ajándék

a „Zsidó Ujság” előfizetőinek és olvasóinak.

Azon i. t. előfizetőink, akik lejárt előfizetésüket *purimig* megújítják, díjtalanul kapják meg az alanti könyveket, tetszés szerint. Azon t. olvasóink, akik lapunkra ezideig nem fizettek elő, előfizetésük eszközzésénél szintén ezen kedvezményben részesülnek. A kívánt könyv címét kérjük a befizetési lapon jelezni.

HEINE: Bacharachi rabbi

Dr. Singer Leó: Apró történetek a Talmudból és a Midrásból.

Kiss József: Jokai.

Salom Asch: Avru-mele megjött...

ZSIDÓ UJSÁG

1927. március 4. 12 oldal.

Legszebb zsidó könyvek!

Heine: Bacharachi rabbi. Ára 2 Pengő

Dr. Singer Leó: Apró történetek a Talmudból és a Midrásból. Ára Pengő 1.20

Patai József: Zsidó Irások. Ára „ 2.40

Sass Irén: Énekek éneke. Bibliai regény Ára „ 3.20

Megrendelhető a **REMÉNY** zsidó ifjúsági folyóirat kiadóhivatalában. Minden új előfizető 50 százalékos kedvezményt kap a könyveknél.

Budapest, IV., Magyar ucca 3. II. em. 3.

ZSIDÓ UJSÁG

1927. március 4. 13 oldal.

²⁰ GLÄSSER 2014b, GLÄSSER 2014a.

²¹ *Zsidó Ujság* 1927. jan. 14./ 1–2. Mit tanuljunk a Hevesi-Löv pártok viszályából?

fenn tanmeseszerű novelláinak közlésére. Az ókori és középkori zsidóság nagy alakjairól és mártíriumairól szóló rovatok a hit megerősítését célozva a modern történeti tudatot kötötték össze az orthodox zsidóság premodern jegyeket mutató történetiségének rendjével: egyszerre mutattak példát, közvetítettek tanítást a modern olvasó számára és helyezték azt az oktatásból és a közbeszédből ismert pozitivista történelemszemlélet keretei közé. Az orthodox szerkesztők – a neológ tendenciákhoz hasonlóan – vallási autoritások „bölcshatóságainak” és a Talmud idézeteinek szelektív, a modern polgári erkölcsiséghez igazított felmutatásával más rovatokban pedig a vallási szövegeket törekedtek közelebb hozni a hetilap olvasóihoz. A gettónosztalgia és a polgárivá finomított chászid történetek bár megjelentek, helyükbe inkább a vidéki rabbi- és rebbe-tekintélyek tanítványinak visszaemlékezései, a cádikok által megsegített hívek vallásos istenbizalom melletti tanulságtételei kerültek. A sajtó hirdetésrovataiban viszont fellelhető volt a neológia ifjúsági novelláinak, irodalmivá finomított vallási világának könyvkínálata is. Sőt előfizetői ajándékként is jelentek meg neológ felekezeti irodalmi kiadványok.

Versengő értelmezések?

A gettónosztalgia adaptációiként létrejött írásokat az orthodox hírlapírók sok esetben a vallástörvénytől és az ábrázolni kívánt világtól távol esőnek tekintették, így a történetek által közvetített neológ önképet is fenntartásokkal fogadták. A populáris zsidó szokásokhoz való eltérő fővárosi neológ sajtóviszonyulásra válaszul az orthodox hetilap a fővárosi és a vidéki neológia különbségeit hangsúlyozta, amit a vidéki orthodoxia egy része felé tanulságként fogalmazott meg. Ennek során az orthodox hetilap Patai József írásaira is felfigyelt. *A középső kapu* a lap publicistái szerint értelmezésre szorult az orthodox olvasók számára. A sajtóvitában – aminek fő kérdése a megtérés és az orthodox út helyességének elismerése volt – Patai is részt vett. A *Zsidó Újság* a fővárosi orthodox ifjúságnak ajánlható orthodox kóser tömegirodalom keretében mutatta be Patai könyvét. A vallásilag megfelelő ifjúsági tömegirodalom kérdése inkább tekinthető rétegspecifikus új közösségi igénynek, mint konszenzust hordozó normatív jelenségnek. Patai középső kapuja is ennek keretében értelmezendő.

„Kittünő költői és értékes kis könyv jelent meg e héten ilyen címen. A 'középső kapu' alatt a talmudnak Bovo Meczio traktátusát kell érteni, amellyel a kisfiúk kezdik rendszerint a gemóre tanulást. Szerző ezzel kapcsolatban szívesen, elevenen és érdekesen leírja önéletrajz alakjában a régi zsidó kehiló-beli chéder-gyermek életét. A 'Bovo Meczio' agadikus részleteit nagy művészettel használja fel a zsidóság erkölcsstanának és életfelfogásának bemutatására.”²²
– állt az orthodox sajtó hírek rovatában.

²² *Zsidó Újság* 1928. jan. 13./ 12–13. Hírek – Patai: A középső kapu.

Patai könyvének nosztalgikus igényekkel találkozó univerzalista erkölcsi missziójára az orthodox hetilap szerkesztősége is felfigyelt,²³ ugyanakkor a vallási kifejezések magyar fordításának korrekcióit is megadta, és a címadó talmudi traktátus – a Bává Mecia – tanulására ösztönözte olvasóit. A sajtóvita is ezen a két vonalon haladt. Patai József Groszberg Jenő szerkesztőnek írott, kommentár nélkül közölt levele a modern zsidó tudomány kompetenciájának apologetikus védelme volt. A hagyomány tudományos szövegkritikáját fogalmazta meg a neológ vallási megközelítés autoritásának megerősítése céljából. Patai egyrészt saját tradicionális gyökereit törekedett igazolni, amikor hat éves korában megkezdett vallási tanulmányaira utalt, ugyanakkor az orthodox hetilap észrevételeit chéderben és jesivában szerzett gyermekkori tudásához utalta. Ezek az ismeretek Patai szerint nem feleltek meg a modern tudományos nyelvészeti ismereteknek, ugyanis bár tanítóitól ő ezt hallotta, „Grammatikailag azonban ez egyáltalán nem kielégítő.”²⁴ Patai a tudományos vallási szövegkritika modern jelenségét kérte számon a vallási hagyomány láncolatára és autoritásaira támaszkodó megközelítésen. Patai levelének üzenete a hagyomány kulturális átértelmezése volt.

„Talán felszínre kerül a mondat grammatikájának megfelelő más új vagy régi magyarázata is. Én új könyvemben a talmud poézisét akarom megeleveníteni és ezt a szép befejező imát is úgy fordítottam, ahogy a legpoétikusabbnak véltem: »Dicsőség rajtad ó Középső Kapu és dicsőség rajtunk«...”²⁵

– zárta sorait a Múlt és Jövő szerkesztője.

Patai orthodox kontextusba került esztétizáló átértelmezése autoritással bíró és „szentnek” tekintett vallási szöveget érintett, amelynek nemzeti nyelvű fordítása önmagában is szokatlannak számított, a vidéki jesivákban pedig a tanulók számára legfeljebb jiddis nyelvű értelmezéseit adták.²⁶ Levelére két eltérő véleményt képviselve Welcz Izrael pesti rabbi és Ullmann Salamon válaszolt. Mindkét levél – a modern szekuláris autoritásokra támaszkodó Wissenschaft des Judentums-szal ellenétben – a vallási autoritások láncolatára alapozott. Welcz rabbi a Patai által nyelvtanilag vitatott fogalom jelentés-magyarázatait vitte végig a hagyomány láncolatának egyes nemzedékein, míg Ullmann a költői szabadság elismerése mellett a hagyományos vallási autoritások nyelvtani tudására támaszkodott, és az értelmezésben azok kizá-

²³ Az orthodox sajtó tudatosan modernizáló tendenciákat korábban is adaptált. A Magyar Zsidó szerkesztősége ugyanakkor az irodalmi alkotások mögött álló ideológiai háttérrel sokkal megengedőbben kezelte. Lásd például a többnyire cionista jiddis költők divatos vereseinek közlését: *Magyar Zsidó* 1909. nov. 3./ 13. Hírek – A ghettó egyik lantosa [Imber Herz Naptali, New York], *Magyar Zsidó* 1911. márc. 23./ 7–9., 1911. ápr. 10./ 6–10., 1911. máj. 3./ 10–11. Morris Rosenfeld Irta: Kohányi Menyhért (folytatásos).

²⁴ *Zsidó Ujság* 1928. jan. 20./ 5. Visszatérünk hozzád 'Középső Kapu'? – Patai dr. levele a szerkesztőhöz.

²⁵ *Zsidó Ujság* 1928. jan. 20./ 5. Visszatérünk hozzád 'Középső Kapu'? – Patai dr. levele a szerkesztőhöz.

²⁶ Lásd Domán István visszaemlékezését a magyar nyelven történő talmudtanulást illetően. DOMÁN 2001. 26–27.

rólagossága mellett állt ki. A hitbuzgalom számára a vita végkövetkeztetése távol került a vallásos ifjúsági irodalom kérdésétől, az orthodoxia tradicionalitásra törekvő stratégiájában a vallási szöveg autoritásának és a vele való foglalkozásnak a megerősítése lett. Amíg Welcz rabbi a Talmud-tanulás folytonosságának szükségességét erősítette meg a Középső kapu ürügyén, addig Ullmann Salamon Rabbi Chajim ben Beczalélra, a híres prágai Löw fivérére hivatkozva a héber nyelv és grammatika fontosságát és annak rendes tanulását/ tanítását szorgalmazta.²⁷ A vitát a rákövetkező számban orthodox részről további levelek követték – Welcz Izrael kiegészítése mellett – Herskovits József miklósi főrabbi és a pécsi Weiszberger Adolf írása. A szerkesztői zárszó azonban a Talmud tanulására buzdítva vetett véget a sajtóvitának.²⁸ A szerkesztői értelmezés az esztétikum és az autoritással bíró vallási szöveg kulturális tőkévé alakítása fölé a hagyomány láncolatának fenntartását helyezte, és a megtérés kérdését vetette fel:

„A talmud egy bölcse kérdőleg mondta egykoron: *'achser dóre* – vajjon megjavult a nemzedék?' Mi ugyanezen szavakat mondjuk felkiáltójellel: *achser dóre!* Igenis azt tapasztaljuk, hogy fellendült a tanulási vágy, amiről alábbi (tulnyomóan *Chamisó-ószor* vasárnap-esti) *szijüm*-tudósításaink nyújtanak tanuságot.”²⁹

– vezette fel a vidéki sász chevrák és 'Tiferesz Bachurim' egyesületek recens szijumjait, ami Patainál csupán a nosztalgikus múlt távlatában jelent meg.

Tanulások

A vallásos tömegirodalom jelensége az orthodoxia körében számos előkép-ből táplálkozott. A szélesebb társadalom keresztény példáinak neo-orthodox adaptációi mellett a gettónosztalgia nyugati zsidó tendenciái hatottak rá. Az orthodox zsidó tömegirodalom a városi életmód és műveltségesszémény új igényeinek tekinthető, viszont a közösségi vallási élet fő tendenciáihoz kevésbé sorolható. Ezt támasztja alá az a tény, hogy gyakran a csoporton, az irányzaton kívülről érkező zsidó elbeszélésekhez is folyamodott a sajtó, könyvként nem-orthodox kiadványokat propagál. Ennek oka a vallás megéléséről kialakított orthodox felfogásban keresendő. Rovataiban megjelennek történeti elbeszélések, vidéki életre vonatkozó visszaemlékezések és vallási idézetek, a vallási tanítások fő csatornájává viszont ezek sosem válhattak. Az orthodox tömegirodalom keretében megjelenő művek a lap olvasatában egyfelől a női olvasók számára lehettek figyelemre méltóak, másfelől az orthodox ifjak esetében a Tóra-tanulás iránti érdeklődés felkeltőiként jelenhettek csupán meg. Az orthodox lap ugyanis mindvégig a jesivaéletre, a Talmud-

²⁷ *Zsidó Ujság* 1928. jan. 27./ 6. 'Visszatérünk hozzád' vagy 'Dicsőségünk rajtad?' – Reflexiók Patai 'Hadron aloch' magyarázatához.

²⁸ *Zsidó Ujság* 1928. febr. 3./ 8. A talmudi meszichtók befejezéséről.

²⁹ *Zsidó Ujság* 1928. febr. 10./13. Hírek – A tóratanulás megújhodása.

egyletek világára helyezte a hangsúlyt, a megcselekedett vallásosságra, a Tóra művelésére. A szemlélődő vallásosság a zsidóság vonatkozásában nem nyer értelmet. A vallásos ifjúsági irodalom célja a városi rétegek vallási életbe való visszavezetése volt. Így az orthodox tömegirodalom is csupán a vallás számára megmentendő, a vallási élet és közösség perifériájára került egyének megmentésének szándékában mindössze másodlagos eszköz lehetet.

IRODALOM

ABREVAYA STEIN, Sarah

2004 *Making Jews Modern* The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires. Indiana University Press, Bloomington – Indianapolis.

BÍRÓ Ákos

2013 *Kétfejű sas Dávid pajzsán*. Tábori rabbinátus az Osztrák-Magyar Monarchia haderejében, 1914–1918. Gabbiano Print, Budapest.

DOMÁN István

2001 *A talmudiskolák titkai*. Ulpius-ház, Budapest.

FRAUHAMMER Krisztina

2014 *A Szívgyárda kiadványai a gyermeknevelés szolgálatában*. In: BARNA Gábor – POVEDÁK Kinga (szerk./ ed.): *Lelkiségek, lelkeségi mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép Európában Spirituality and Spiritual Movements in Hungary and Eastern Central Europe*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár Bibliotheca Religionis Popularis Szegediensis 42. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport A vallási kultúra könyvei 10. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 137–145.

GLÄSSER Norbert

2012 *Ateresz z'kénim A vallási szocializáció családképe a két világháború közötti budapesti orthodox zsidó sajtó diskurzusaiban*. In: CSIPAK Árpád (szerk.): *Pléróma*. 1947–2012. Lux Color Printing – Szulik Alapítvány, Óbecse, 77–108.

2013 *Vadak vagy boldog hívők? A mászkil kritika útjai a csodarabbi alakja körül az Egyenlőségben 1918-ig*. In: KISS Endre – BALÁZS Edit (szerk.): *A teológiától a divatig*. Magyar Zsidó Szemle Könyvek 3. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem és az OR-ZSE Kaufmann Dávid Kultúratudományi Kutatócsoportja, Budapest. 45–63.

2014a *A „Machziké Hadosz” intó szava. Hitbuzgalmi sajtóviták mint túlélési stratégiák a fővárosi orthodox zsidóság körében (1925–1944)*. In: BARNA Gábor – POVEDÁK Kinga (szerk./ ed.): *Lelkiségek, lelkeségi mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép Európában Spirituality and Spiritual Movements in Hungary and Eastern Central Europe*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár Bibliotheca Religionis Popularis Szegediensis 42. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport A vallási kultúra könyvei 10. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport –

- SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 413–422.
- 2014b A kállói Szent Pap. Egy neológ izraelita integrációs narratívum a Horthy-korszakban. In: BARNÁ GÁBOR – KERÉKES Ibolya (szerk.): *Vallás, egyén, társadalom*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 39. A vallási kultúrákutatók könyvei 7. SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – MTA-SZTE Vallási Kultúrákutató Csoport, Szeged. 206–230.
- 2014c *Találkozás a Szent Igazzal*. A magyar nyelvű orthodox zsidó sajtó cádik-képe 1891–1944. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 40. MTA-SZTE Vallási Kultúrákutató Csoport A vallási kultúra könyvei 8. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – Gabbiano Print Kft., Szeged
- KIEVAL, Hillel J.
2000 *Languages of Community*. The Jewish Experience in the Czech Lands. University of California Press. Berkely–Los Angeles–London.
- KLESTENITZ Tibor
2013 *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon: 1896–1932*. CompLex, Budapest.
- LIPTÁK Dorottya
2002 *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*. Bécs–Budapest–Prága. L'Harmattan, Budapest.
- STARK, Laura
2011 The limits of patriarchy How female networks of pilfering and gossip sparked the first debates on rural gender rights in the 19th-century Finnish-language press. Finnish Literature Society, Helsinki.

GLÄSSER NORBERT

ORTHODOX KOSHER MASS LITERATURE? Press debates on the Orthodox and Reform interpretations of Jewish youth literature

The appearance of religious mass literature among the Orthodox drew on numerous earlier models. Besides neo-Orthodox adaptations of Christian examples in the wider society, it was also influenced by Western Jewish trends of ghetto nostalgia. The Orthodox Jewish mass literature can be regarded as a new demand of the urban way of life and culture ideal, but it cannot be readily classified among the main trends of community religious life. This is supported by the fact that the press often also resorted to Jewish short stories coming from outside the group or trend, disseminating non-Orthodox publications as books. The reason for this must be sought in the Orthodox concept of the experience of religion. Historical narratives, reminiscences of rural life and religious quotations appeared in its columns, but these could never become the main channel of religious teachings. In the view of the paper, the works appearing as Orthodox mass literature could be of interest to women readers, while in the case of Orthodox youth they could only appear as a way of arousing interest in Torah study. This was because the Orthodox paper consistently placed the emphasis on Yeshiva life, on religion in action, and study of the Torah. Contemplative religion has no meaning in the Jewish context. The aim of religious youth literature was to bring the urban strata back to religious life. In this way Orthodox mass literature could only be a tool of secondary importance for the rescue of individuals on the periphery of religious life and the community, bringing them back to religion.